

УДК 168.522:392.1

Ярослава Левчук

РОЛЬ ДОСЛІДЖЕНЬ М. Ф. ГРУШЕВСЬКОГО У СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЇ

Анотація. У статті проаналізовано дві праці українського етнолога, фольклориста, громадського діяча Марка Грушевського, нещодавно перевидані під спільною назвою “Дитина в звичаях і віруваннях українського народу”. Це комплексне дослідження, у якому всебічно висвітлена дитяча субкультура Черкащини кінця XIX — початку XX ст., з величезною кількістю матеріалу про умови і чинники формування особистості в селянському середовищі, визначило новий науковий напрям в українських етнокультурологічних дослідженнях, присвячених дитині.

Ключові слова: традиційна дитяча субкультура, етнокультурологія, формування особистості.

Аннотация. В статье проанализированы две работы украинского этнолога, фольклориста, общественного деятеля Марка Грушевского, которые были недавно переизданы под общим названием “Ребенок в обычаях и верованиях украинского народа”. Это комплексное ис-

следование, в котором всесторонне показана детская субкультура конца XIX — начала XX в., с большим объемом материала об условиях и факторах формирования личности в крестьянской среде, оказало большое влияние на формирование нового направления в украинских этнокультурологических исследованиях, посвященных детской культуре.

Ключевые слова: традиционная детская субкультура, этнокультурология, формирование личности.

Summary. This article analysed works of the Ukrainian ethnologist Marko Grushevsky about folk kid subculture on the board of the XIX — XX cent. This vide issue describes all kinds and factors which have influenced on the formation of person in the peasant surroundings. This works are very important to modify new way of the ukrainian anthropology investigations, devoted to folk child subculture.

Key words: folk child subculture, cultural anthropology, formation of person.

Щораз частіше лунає думка про необхідність консолідації народу навколо власної культурної матриці, відмінної від матриць інших, передусім, сусідніх країн. Інакше держава приречена злитися з більшим і могутнішим сусідом з подібним культурним кодом. Віднайдення і “запуск” цієї, такої необхідної нині матриці — завдання численних інституцій і угруповань. Серед наукових рушіїв цього процесу на чільному місці знаходиться етнокультурологія — галузь культурології, представники якої як визначальний чинник появи та функціонування етнопсихологічних характеристик народу виокремлюють вплив культурного середовища. Цілісність останнього зумовлює вироблення єдиних правил поведінки, наявність спільної національної пам’яті та картини світу [12].

Щойно народившись, ми потрапляємо у “магнітне поле” тієї чи тієї етнічної культури, точніше, єдиної культурної системи, в якій поєднані людина і її середовище. Саме у цій взаємодії формується належність людини до певної спільноти, її етнічна ідентифікація, спрямування діяльності. Мало не від народження член культурної спільноти набуває досвіду існування у певній системі культурних стереотипів.

У другій половині XIX ст. українські науковці різних наукових спрямувань звернули увагу на дитяче середовище як поле формування особистості в рамках української культурної спільноти. З’явилися поодинокі етнокультурологічні розвідки, присвячені ролі дитини у звичаях та обрядах українців, дитячим іграм та забавам. Проте першою працею, у якій простежено всі складові дитячої субкультури з погляду етнографії, антропології, психології, педагогіки, медицини, стало масштабне дослідження українського етнолога, громадського діяча Марка Федоровича Грушевського “Дитина у звичаях і віруваннях українського народу”, опубліковане у Львові у 1906–1907 роках і нещодавно перевидане.

Мета даної розвідки — визначити роль досліджень М. Грушевського у становленні та розвитку української етнокультурології, показати взаємозв’язок його праць із світовою наукою кінця XIX — початку XX століть у

межах підготовки нарисів про історію української етнокультурології.

Завданням цієї розвідки є популяризація досліджень М. Грушевського з огляду на їхню надзвичайну актуальність та широкі межі застосування в сучасному науковому та національному процесі. Актуалізація дитинознавчих праць Марка Грушевського особливо необхідна сьогодні на потребу нового покоління українців у ефективних способах етноідентифікації та готовності застосування їх для формування особистості у родинному та громадському просторах. М. Грушевський ще встиг зафіксувати цілісну традицію плекання дитини, яка зазнала суттєвої нівеляції протягом наступних десятиліть.

Праця М. Грушевського “Дитина в звичаях і віруваннях українського народу” є єдиним комплексним українським дослідженням, присвяченим дитячій субкультурі, з величезною кількістю матеріалу про умови і чинники формування її світогляду. Вона була підготовлена до друку З. Кузелею на прохання І. Франка і опублікована у двох томах “Матеріалів до українсько-руської етнології” [3–4]. Це була перша праця, яка визначила новий науковий напрям в українських етнокультурологічних дослідженнях, присвячених дитині.

М. Ф. Грушевський розпочав працю над цією книжкою у 90-х роках XIX ст. Він тоді закінчив Київську духовну семінарію, у якій, на думку М. Кучеренка, став засновником “семінарської громади”. Цей таємний гурток мав на меті “здобуття спільними силами без тенденційного, всупереч семінарському, правдивого стану освіти своєї” і запровадив створення спільної бібліотеки, читання рефератів та ведення дискусій та ін. Семінаристи налагодили контакти зі студентами Університету Св. Володимира, зокрема з І. Нечуй-Левицьким, В. Антоновичем, О. Кониським. Очевидно, саме завдяки діяльності громади і знайомству з цими згодом видатними науковцями і громадськими діячами почалося дослідження Марком Грушевським народної культури [7]. Згодом, уже прийнявши сан священника, спраглий новин культурного і наукового життя, він передплачує і жадібно перечитує періодику, зокрема наукову, постійно

листується з Михайлом Грушевським. В одному з листів Марко Грушевський повідомляє, що за останні два роки зібрав “чималенько клаптиків”, очевидно, етнографічних записів, про які хотів би порадитися. Лист датований 1891 р., тобто 1889 р. можна вважати початком його дослідницької діяльності.

М. Ф. Грушевський при дослідженні дитячої субкультури ставив перед собою завдання “описати село таке, як воно є” [4, 1], тобто не романтизувати його образ, заплющуючи очі на певні реалії, що не співвідносяться з уявленнями освіченої, інтелігентної особи. Тому його дослідження висвітлює цікаві рудименти давньої культури (звичай комори, залишки обряду кувади при пологах, ініціації при родинах тощо). М. Ф. Грушевський ставив й певні нові акценти дослідження, добре відчутні у його праці “Дитина в звичаях і віруваннях українського народу”. З огляду на його зауваження, за яким “велику увагу кладеться на психологічне життя людности...” [40], означену працю можна вважати одним з початків української етнопсихології.

І. Франко в рецензії на цю працю зазначив: “Отсе пребагата збірка матеріалу про дітей в українському селі: вірування й забобони, гігієна й спосіб виховання, забави й щоденні заняття, становище в родині і в громаді — все це просліджено від перших об’яв вагітності матері тиждень за тижнем, рік за роком аж до парубочтва й дівочення. ... Ні в яким письменстві нема подібної книги з таким різnorodним матеріалом...” [9].

У праці М. Ф. Грушевського вперше зроблено спробу всебічно схарактеризувати складний і багатовимірний процес розвитку особистості. Упорядник праці, відомий український етнограф, лінгвіст З. Кузеля засвідчив, що М. Ф. Грушевський “глянув перший на життя дитини, як на окремішню цілість і зібрав обширний матеріал, що обіймає не лише розвій і зростання дитини від уродження до парубочого віку, але також і всі заходи перед приходом дитини на світ... Автор перший стався критичним оком глянути на всі прояви діточого життя, так що без перебільшення від нього можна датувати серйозні початки студій над дітьми” [3, с. 11].

М. Ф. Грушевський, зосередивши основну увагу на духовному житті селян, не оминав інші його сторони — економічні, історичні. І все це було підпорядковано головній меті — вивченню світу дитини із застосуванням новітніх для того часу методик. Учений згуртував навколо себе фахових помічників та цілу когорту збирачів. З. Кузеля у передмові до книжки цитує його розповідь: “...не змігши опертися на самих легендах, казках, віруваннях та всяких переказах, я ужив способу просто “протокольного” [3]. Тобто, розробивши запитальники, дослідник сам працював по них і організував письменних селян та своїх родичів і знайомих із сільської інтелігенції, котрі опитували дітей (школярів) і дорослих. Про докладність “квестіонарів”, розроблених М. Ф. Грушевським, свідчить один, наведений у передмові до восьмого тому Матеріалів (тобто першого тому праці про дитину). Йдеться про той етап, коли жінка “йде на поступки” (відчуває, що завагітніла). Запитальник складається з 22 позицій, з’ясовуються уявлення селян про фізіологічний, психологічний, соціологічний аспекти появи дитини на світ. Очевидно, що із усіх запитальників М. Ф. Грушевського складалася програма комплексного наукового дослідження дитинства, на заваді здійснення якого стали політичні обставини в Україні. Опитувалися різні соціальні прошарки: старці, заможні та незаможні селяни, діти, сільська інтелігенція. Як пише З. Кузеля, “автор реєстрував пильно вислови і погляди оповідачів і оповідачок і зібрав все в одну цілість, стараючись нічого не змінювати. Звідси мають його матеріали велику свіжість і виглядають ніби вихоплені з уст народу” [3]. Серед найцінніших здобутків — записані докладно та без опрацювання народні розповіді, або, за М. Ф. Грушевським, розмови про те, мати чи не мати дитину, про “досягнення” в оволодінні мовою, вмінні сидіти, ходити, впізнавати родичів, про хворих і нерозвинених дітей, діалоги самих дітей і дорослих з дітьми, які супроводжують більшість розділів. Такий підхід дозволив зібрати багатий матеріал, який і сьогодні має свою вагу в педагогічній, етнологічній, фольклористичній, психологічній та медичній науках, але постійний акцент

“на психологічне життя людности” говорить на користь того, що означену працю можна вважати також цінним джерелом для дослідження української етнопсихології.

Зупинимось на новаціях та найцікавіших фрагментах праці “Дитина в звичаях і віруваннях українського народу”. У праці постійно звертається увага на чинники, які впливають на психологію дитини, ще від того часу, як дитина знаходиться в утробі матері. Їх відбито в численних заборонах: дивитися на мерця, бити і убивати тварин, лаятися і ображати інших (бо негативні емоції інших позначаються на дитині), красти, дивитися на пожежу. Ці заборони сприяли збереженню внутрішньої рівноваги вагітної, забезпеченню їй комфортного психологічного клімату, що цілком усвідомлено пов’язувалося з фізичним та психічним станом дитини. У коментарі до матеріалів, зібраних М. Ф. Грушевським, З. Кузеля підсумовує: “В цей час слов’янська жінка зазнає пошани не тільки зі сторони мужа і родини, але й цілого оточення” [3, 28].

Досліджені елементи народної психотерапії, що стосується, зокрема, заходькуватих дітей: “Заходяться діти, або як дуже сміються, або як жалко розплачуться. Такі діти часто лякають родичів, тих що коло них ходять. Воду пробують одливать, виносять на двір, накривають чорним платком. ... В цьому віці дитина знає і великі радощі, і великий жаль. Мабуть з таких західливих дітей бувають дуже вразливі люди. Західливість діти переростають” [4].

На перший погляд, поведження з заходькуватими чи так званими “недотепними” дітьми може здатися наївним і простацьким. Але в ньому закладена потужність накопиченого поколіннями досвіду і оптимізм, спокій сприйняття і реагування. “Дитина без цього не росте” або “переросте”, — говорять і думають селяни у більшості прикрих випадків, даючи їй можливість спокійно впоратися з проблемою. — “Примарилось, ніби щось гналось за дитиною — переросте. Злякалось чогось — переросте. Дурне вдалось — переросте. Недомова — переросте. Сердите — переросте. М’яло — переросте. Незмисленне — хоч уже пора, — вилюдніє. Бігуче, за все, часом і за горяче хватається, — вилюдніє. Балуване,

натриліхо, — вилюдніє. Ледаче, робить не хоче — проси! Мале на зріст — міцне буде, велике на зріст — буде на що глянуть або далі достане” [3]. У традиційному українському середовищі певна заданість і сталість сільського існування сприяла спокоеві і довірі до природних можливостей і напрямів розвитку дитини.

М. Ф. Грушевський перший звернув увагу на специфіку дитячої мови, на розвиток мовленнєвого та мисленнєвого апарату, окреслив поняттєве середовище, в яке поступово увіходить дитина. Автор відзначає, що вона опановує мову за кілька етапів. Спочатку комунікація є частково вербальною (звуки поєднуються з жестами). Далі словниковий запас збільшується завдяки тому, що дорослі задовольняють потребу дитини у якомога більшій кількості звукових і словесних подразників, розмовляючи з нею. Подається багато народних примовок, потішок, забавлянок, які сприяють розвитку мови та тактильної чутливості дитини. Відомий сучасний американський лінгвіст Н. Хомський переконаний, що людина приходить у цей світ, вже маючи ментальну структуру, необхідну для опанування мови. На його думку, цей механізм дозволяє дітям опрацювати отримувану лінгвістичну інформацію і робити відкриття, згідно з якими вони створюють власну мову. Оскільки цим механізмом людина володіє від початку, вона опановує мову активно, хоча і не завжди усвідомлено [13]. Власне діти, слухаючи спілкування інших людей, спершу підсвідомо висновують з почутого граматичні правила, а вже згідно з ними вибудовують речення згідно з найпростішими законами основної граматики. Згодом, протягом перших років життя, поступово ускладнюючись, збагачуючись, їх синтаксис дедалі більше наближається до синтаксису мови дорослих [6].

М. Ф. Грушевський також фіксує прояви вікового аутизму у дітей та звертає увагу на інтуїтивно правильну реакцію дорослих на нього. “Як дитина вже і сороку знає, тоді на самоті, як заграється, то рученятами перебирає і все до них белькоче. Родичі кажуть, що воно само робить собі утіху: “Чує, що всі балакають, та й собі. З ким же воно?” Одні кажуть, з янголом,

другі, що то його така природа, що треба щось белькотать. Часом, як дитина перебирає пальчиками, хто-небудь підбіжить до неї і підкаже: “Цьому дала, цьому дала...” Діти балакають самі до себе, як дуже заграються. Дитина без цього не росте. Є діти, що самі собі співають: “Е, еи, еи, ух!” [3].

Розділ “Про дитячу мову” проілюстрований словами, які довго зберігаються у родинному словнику і є однією з ознак дитячої субкультури, що живить дорослу (кравка — кропива, кицики — цвіт на шелюгах, папа — хліб, миня — теля, біра — вівця та ін). Вказано, що дитяча мова залишається “до пастушого віку”, який є етапом переходу дитини в інший соціальний стан. Подані також шляхи переходу від дитячої мови до дорослої та вказано на тимчасові вади вимови.

М. Ф. Грушевський, єдиний серед дослідників етнографії дитинства на початку ХХ століття, помітив і став на захист дитячої цікавості як потужного двигуна розвитку людини, формування її світогляду. Унікальними є його записи розмов дітей про те, де були вони до появи на світ, для чого народилися: “Чи було що-небудь з мене, чи нічого не було, доки я не зародився ще в материній утробі? Може був ще споконвіку, ще тоді, коли мене і на світі не було. То який я був, і де бував? А якщо я був десь у Бога, то як я з батьком жив та з ріднею, як ще і їх не було на світі і мене також? А як я та який-небудь, і не такий зовсім, як бувають люди. Як воно так треба, щоб у мене і батько був і мати, і без них я не був отакий, як оце є на світі? І чого треба, щоб і я конче згодився, щоб і з мене пішли діти і люди” [3]. Дитина починає осмислювати своє походження і призначення, зв’язок з родом, проводить вісь свого життєвого часу, засадничі світоглядні константи.

Визначний педагог Ш. Амонашвілі говорив: “Дитина — це як мандрівник, що рушає в далекі, невідомі краї, мандрівник, котрому назад ніколи не повернутися. Про це знаємо лише ми, дорослі... тим, хто його виховує і проводить, слід дати йому з собою повний мішок їжі духовної, щоб там на різних зупинках життєвого шляху йому було чим відновити сили” [1].

У складних закономірностях співіснування людини і природи діти знаходять свою життєву філософію. Маркові Грушевському пощастило почути такий діалог молодших дітей зі старшими:

“Чи лелека на вербі сідає?”

“Ні.”

“А вбивать її ж не можна!”

“Я хотів би лелекою бути!”

“А я б орлом, бо й орла не вбивають. А ти, Микито, чим?”

“Я б маленьким все й бути хотів!” [3].

Цей та інші унікальні діалоги і монологи, почуті і зафіксовані уважним і вдумливим збирачем, свідчать про солідарність із тогочасними найновішими науковими тенденціями. Адже на початку ХХ ст. в англійських країнах поруч з етнографією постає соціальна (в Англії) або культурна (в США) антропологія, котра має дещо інший, аніж етнографія, дослідницький об’єкт — передусім людину, а не народ. Ця особистісність в описі й аналізі звичаїв і обрядів властива усім працям Марка Грушевського.

Дослідник звернув увагу на одну дивовижну особливість народної педагогіки. У перший рік життя дитина опановує 80 % життєвої інформації. Для цього їй необхідний величезний емоційний заряд, який втілюється, зокрема, у величезній кількості пестливих звертань до дитини. М. Ф. Грушевський наводить близько 60 зразків, наприклад: “пискля”, “народження”, “їсть першу паску”, “сміюн”; “гуляка”; “зіпака”, “плакуха”; “сидун”, “плазун”, “лазунець”, “дибунець”, (“поганий який дибунець дибуняє до мамі!”), “дідуган”, як нема зубів, а “зубань”, як зуби ставить; “сокотун”, “воркота”, “гудун”, “балакун”, “шавкотун”, як учиться балакати; а “щебетун”, “цікорун”, як вмє говорити, і “німець”, коли не говірливе. Ці звертання виконують також оберегову функцію — обдурити нечисту силу, не називаючи дитину на ім’я. З часом така потреба зникає, і звертань-евфемізмів стає менше. Також потроху зменшується потреба сторонньої емоційної підтримки. Дитина в другім році називається “стрижак”, “стригунець”, “друга паша”, “другу паску їсть”, в третім — “пічкур”, “третяк”, “гулячка”, в четвертім — “джигун”,

“гульвіса”, “метунець”, “шмиглик”, “четвертак”, в п’ятім — “підпасич”, “п’ятак” [3].

З огляду на постійну орієнтацію дослідника на оцінку будь-якого явища з позицій психолога, “списати село на Україні з становища духового” (як він сам задекларував), засвідчене ставлення селян до дітей з різними темпераментами і характерами, виділяючи такі типи:

1) “Нишклі” — це ті, “що нишком “греблі зносять і свої ставлять”. Їх люди обходять, бояться, і хоч не хвалять, але і не ганьблять.” Після цієї досить невизначеної характеристики, робиться несподівані проєкції у майбутнє такої дитини: “Тепер у світі повелося, що нишклею тільки і проживеш” [3].

2) “Мовчуни” — “воно щось собі усе на умі тримає і до всього докопується. Часом як і прорветься у нього яка мова, та не пуста. Як не зміниться з роками, то така людина все щось колюче дуже або розумне скаже. Вони скоро все розуміють; і самі собі питання задають. Їх не б’ють, бо такі і самі все розуміють, другий раз шкоду не зроблять. Все допоможуть: свиням увірве і курей напоїть, хату догляне. Така дитина немовля і приколише, і приспіває, і погойдає, і забавить. В нужді і няньчити-ме весь день, коли ж вирветься на вулицю, то відгуляє своє. Таке все других за собою веде. Тим то, хоч і не таке воно забавне в хаті, отаке мовчазне, а не додає туги, заставляє жити надією, що з нього буде щось непросте, щось видумає, коли все так думає” [3]. На противагу попередній характеристиці потужний інтелектуальний ресурс “мовчунів” оцінюється дуже високо, його наслідки прослідковуються і для господарських набутків, і для вміння знаходити спільну мову з людьми.

3) Старуни — “це діти мовчазні і посидющі, ростуть собі самі. З них виростають найбільш працьовиті, найдовговічніші люди. Такі все до старших туляться, від них набирають навичок і слів усяких” [3]. Загалом у психологічних характеристиках відчувається протиставлення “звичайні — незвичайні діти”.

4) Віщуни — “Маленьких дітей, років в два-три-чотири питають, як, що задумали розпочати, яке діло важливе. І як воно скаже, то журяться або радіють. Беруть ще за мізинчик

дитину, як хочуть розпитати, а потім хваляться: “Вже таки вгадала Марійка чи Іван” [3]. На Черкащині і досі вірять у те, що у дітей на підсвідомому рівні дуже розвинена здатність відчувати наближення прикрих подій, негативних емоцій. Кажуть, що коли дитина плаче без причини, то станеться якимсь лихом [5]. Серйозне ставлення до дитячих прогнозів вивисує дитину, відводячи їй значущу роль у житті громади.

Ідеальний процес розвитку дитини — це, за твердженням відомого сучасного українського психолога В. Андрієвської, зближення бажаного з дійсністю, де дійсність — це притаманний дитині когнітивний та емоційний егоцентризм, бажане — його подолання. Способи його подолання: виховання здатності бачити та розуміти відмінності інших від самих себе; сприйняття цієї відмінності як цінності; визнання за іншими права бути собою, мати інший зовнішній вигляд, іншу віру, думки, вчинки [2].

Цікавим є народний поділ на етапи розвитку: “Старі люди кажуть: “Кляте — жди до шести неділь, не переміниться — жди до півгоду, тоді до году, трьох, семи, вісімнадцяти, двадцяти одного, двадцяти семи, а як не зміниться до тридцяти трьох, то вже й умре таке лихе!” [3].

Інтуїтивна періодизація життя в народному уявленні, зафіксована М. Грушевським, перегукується з періодизацією дитинства, яку вже у середині ХХ століття запропонує Д. Ельконін: 1) криза новонародженості; 2) криза першого року життя — немовлята; 3) раннє дитинство; 4) криза трьох років; 5) дошкільне дитинство; 6) криза семи років; 7) молодший шкільний вік; 8) криза 11–12 років; 9) підліткове дитинство [11].

Аналізуючи працю М. Ф. Грушевського, приходимо до висновку, що селяни знали, чим відрізняється “хороше” мислення від “поганого”, навіть знали, як його поліпшити, як сформувати у своїх дітей навички критичної оцінки, як допомогти їм оволодіти способами отримання адекватних знань, переходячи з нижчих рівнів мислення до вищих.

Селянин і не підозрював, що прокладає місток між мисленням і знанням, але робив це

щоденно. У нього був досвід, “затверджений” попередніми поколіннями, оскільки їм вдавалося розвивати ясне, точне, цілеспрямоване мислення. Цей досвід актуальний і сьогодні, адже тепер, як і колись, дитині треба створити інтелектуальне середовище, допомогти їй швидко зорієнтуватися у потоках інформації, осмислити її, відібрати, привести в систему, інтерпретувати і застосувати. Чим вищий рівень розвитку суспільства, тим істотніша роль в ньому належить такому вихованню.

Дослідники констатують таку прикру статистику — лише 25% сучасної молоді здатні до логічного абстрактного мислення, актуального, коли слід з’ясувати можливість людини виконати свою обіцянку, віднайти помилкові оцінки, слабкі аргументи або чисто риторичні побудови.

Зафіксована М. Грушевським народна система виховання особистості передбачала розвиток навичок оцінки суперечливих твер-

джень, уміння давати альтернативні оцінки, враховувати фактор невизначеності, вживати такі евристичні прийоми, як метод від зворотного, виключення зайвих даних, оцінка надійності джерела інформації.

Першим етнографом дитинства світ називає американку М. Мід (1901–1978), перша її праця “Дорослішання на Самоа” [14] з’явилася друком у 1928 р. Дослідження М. Ф. Грушевського було опубліковане тоді, коли майбутня дослідниця сама ще була малою дитиною. Український етнолог, не маючи фахової освіти, послуговуючись лише фрагментарною інформацією про світовий поступ у дитинознавстві, яку він жадібно збирав з періодики чи з уривчастого спілкування з українською науковою елітою, створив фундаментальне, комплексне дослідження, яке увібрало в себе всі напрями світових дитинознавчих досліджень (етнокультурологічний, психологічний, соціологічний та педагогічний).

Література:

1. Амонашвили Ш. А. Созидая человека. / Ш. А. Амонашвили. — М.: Знание, 1982. — 95 с.
2. Андрієвська В. О. Виховання толерантності у дітей як шлях до гуманізації суспільства / В. О. Андрієвська. // Педагогіка толерантності. — №.1–2. — 1997. — С. 112–113.
3. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з південної Київщини. Зібрав Мр. Г. Обробив др. З. Кузеля. // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1906. — Т. 8. — 211 с.
4. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з південної Київщини. Зібрав Мр. Г. Обробив др. З. Кузеля. // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1907. — Т. 9. — 143 с.
5. Зап. Я. Левчук у селі Суботіві Чигиринського району Черкаської обл. від Марії Іванівни Довгань, 1930 р. н.
6. Край Г., Бокум Д. Психологія розвитку. / Г. Край, Д. Бокум. — СПб.: Питер, 2004. — 940 с.
7. Кучеренко М. “Не тут і не в сі часи” (Марко Федорович Грушевський) / М. Кучеренко. / Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К.: “Кий”, 2006. — С. 124–195.
8. Франко І. Дітські слова в українській мові / І. Франко. // Франко І. Зібрання творів в 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1980. — Т. 26. — С. 123–126.
9. Франко І. Я. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу (рецензія). / І. Франко. // Франко І. Зібрання творів в 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1982. — Т. 37. — С. 238.
10. Чуковський К. Народные истоки детской речи / К. Чуковский. / От двух до пяти. — М.: Детгиздат, 1957. — С. 13–88.
11. Эльконин Д. Б. Психология игры. / Д. Б. Эльконин. — М.: Государственный издательский центр “Владос”, 1999. — 359 с.
12. Этнопсихологический словарь. / [Под ред. В. Г. Крысько.]. — М.: Московский психолого-социальный институт, 1999. — 343 с.
13. Chomsky, Noam. Knowledge of Language. Its Nature, Origin and Use. / Noam Chomsky. — New York: Praeger, 1986. — 307 pgs.
14. Mead M. Coming of Age in Samoa. A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilization. / M. Mead. — New York, American Museum of National History, 1973. — 170 pgs.